

ПРАГМАТИЧНА ПОНЯТТЄВА СУТНІСТЬ ДИСКУРСУ ТА ЇЇ ПРИРОДА У РЕЛІГІЙНІЙ МОВЛЕННЄВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Здійснено спробу проаналізувати теорію дискурсу від 50-х років ХХ ст. і до сьогодні, виявити суттєву дискурсивну опозицію в теоретичному розвитку дискурсу та практичного його аналізу протягом ХХ-ХХІ ст., а також проаналізувати категорію релігійного дискурсу на основі парресії М. Фуко та надати дискурсу чіткої прагматичної поняттєвої сутності.

Ключові слова: теорія дискурсу, природа релігійного мовленнєвого акту, метамова дискурсу, прагматика парресії М. Фуко, релігійна мовленнєва діяльність, прагматична поняттєва сутність дискурсу.

У сучасній мовознавчій науці спостерігається значний інтерес до функційно-комунікативного опису мови. Значною мірою цьому сприяють демократичні та глобалізаційні процеси у суспільстві, активний розвиток новітніх технологій, вільнодумство, доступність до практично всіх культурних надбань людства тощо. Результатом таких процесів є активне зростання ролі комунікації як одного із модусів вияву мови, яка обслуговує всі наявні соціальні Інститути. У таких Інститутах життя мовних законів характеризується зазвичай асистемністю, хаотичністю, складною синкретичною взаємодією мовних рівнів, які, в свою чергу, теж будуються за власною функційною системою координат. Таку багатовекторну власну природу мова реалізовує у дискурсі.

Поняття дискурсу досліджували багато лінгвістів, філософів, істориків, однак більшість їхніх праць мають лише описовий характер обраної жанрової дискурсивної особливості, що ґрунтуються здебільшого на філософських поглядах та перебувають у тісному зв'язку із літературознавчими розвідками різних періодів. Власне, будь-який мовний розріз дискурсу або принаймні комплексний лінгвопрагматичний розгляд модусного вияву мови на всіх її рівнях зведений до мінімуму. Прагматику дискурсу розглядали такі дослідники, як Н. Білозерова (когнітивні моделі дискурсу), Дж. Дюбуа (взаємозв'язок дискурсу та граматики), М. Йоргенсен та Л. Філліпс (теорія і методи дискурс-аналізу), М. Пешье та К. Фукс (автоматичний аналіз дискурсу, ідеологічна основа створення дискурсу), Ч. Пірс (прагматична семіотика), Е. Пульчінеллі Орланді (метод і об'єкт аналізу дискурсу), Р. Робен (аналіз дискурсу на межі лінгвістики та гуманітарних наук), П. Серіо (аналіз французького дискурсу), М. Фуко (знакова зумовленість дискурсу, специфіка дискурсивної формації) та інші.

Метою статті є виявлення прагматичної поняттєвої сутності дискурсу та її природи у релігійній мовленнєвій діяльності. Це передбачає розв'язання таких завдань: аналіз теорії дискурсу від 50-х років ХХ ст. і до сьогодні; виявлення суттєвої дискурсивної опозиції в теоретичному розвитку дискурсу та практичного його аналізу упродовж ХХ-ХХІ ст.; аналіз категорії релігійного дискурсу на основі парресії М. Фуко; надання дискурсу чіткої прагматичної поняттєвої сутності.

“Виникненню і розвитку теорії дискурсу та практики його аналізу відповідають такі тенденції в лінгвістиці 60-70-х рр. ХХст.: прагнення вивести синтаксис за межі речення [...], розробки прагматики мовлення [...], підхід до мовлення як до соціальної дії [...], зацікавленості до мовленнєвого використання і суб'єктивного аспекту мовлення, загальної тенденції до інтеграції гуманітарних досліджень. Е. Бенвеніст одним з перших надав слову “Дискурс”, яке у французькій лінгвістичній традиції позначало мовлення взагалі, текст, термінологічного значення, позначив ним “мовлення, присвоєне мовцем”.

Безпосередні витоки теорії дискурсу слід шукати в дослідженнях мовленнєвого використання (німецька школа П. Хартмана і П. Вундерліха), соціолінгвістичному аналізі комунікації (американська школа Є. Щеглова, Г. Закса), логіко-семіотичних описах різних видів тексту – політичного, оповідного – французький постструктуралізм (семіотичні дослідження в лінгвістиці – А. Греймас, Є. Ландовський), моделюванні породження мовлення в когнітивній психології, описі етнографії комунікації в антропологічних дослідженнях. Більш віддалені корені теорії дискурсу можна помітити у працях М. Бахтіна. Термін “аналіз дискурсу” було у 1952 р. використано З. Харрісом, який намагався поширити дистрибутивний метод із речення на зв'язний текст і залучити до його опису соціокультурну ситуацію [2, с. 137].

Будь-який дискурс варто досліджувати комплексно з іншими дотичними науками і в жодному разі не обмежуватися лише мовним інвентарем. І це аж ніяк не віддаляє від власне мови, як вважає Є. Пульчінеллі Орланді: „[...] Аналіз дискурсу відділяється і від лінгвістики, оскільки конститутивною ознакою його предмету (дискурсу) визнають історичну детермінованість” [8, с. 199]. Непереконливим видається погляд і Е. Бенвеніста стосовно опозиції дискурсу та часового вектору, що виражається в об'єктивному тексті, бо тоді необхідно визнати принаймні той факт,

що одиниці мови на всіх своїх рівнях не несуть у собі ніякої історичної закодованої інформації, а звідси – заперечення основних теорій походження та типології мови, всієї вікової історичної писемності та структурного членування мови, що цілком анулює семантику як науку та всі семантичні гнізда усіх наявних лексем у мові й вимагає придумування нових знакових систем для відповідного об'єктивного часу. Дискурс і текст не можна відмежовувати одне від одного і надавати їхнім об'єктам першочергового значення, оскільки це призведе до лінгвістичного галузевого упередженого дослідження. Тому, як підкреслював Ж. Ж. Куртін, “треба бути лінгвістом і одночасно перестати ним бути” [7, с. 98].

Представник французької лінгвістичної культури 80-х рр. П. Серіо намагався найповніше відзначити особливості поняття дискурсу: 1) еквівалент поняття “мовлення” в сосюрівському розумінні, тобто будь-яке конкретне висловлення; 2) одиниця, яка за розміром більша за фразу, висловлення в глобальному розумінні; те, що є предметом дослідження “граматики тексту”, вивчає послідовність певних висловлень; 3) у рамках теорії висловлення або прагматики “дискурсом” називають вплив висловлення на його одержувача і його уведення в “ситуацію висловлення” (що має на увазі суб'єкта висловлення, адресата, момент і певне місце висловлення); 4) за умови спеціалізації значення “дискурс” означає *бесіду*, яка розглядається як основний тип висловлення; 5) у Е. Бенвеніста “дискурсом” називається мовлення, привласнюване мовцем, на протизага “оповіді”, яка розгортається без експліцитного втручання суб'єкта висловлення; 6) інколи протиставляється *мова* й *мовлення* (*langue / discourse*) як, з одного боку, система мало диференційованих віртуальних значинностей і, з іншого, як диверсифікація на поверхневому рівні, пов'язана з різноманітним використанням властивих мовним одиницям. Розрізняється, таким чином, дослідження елемента “в мові” та його дослідження “у мовленні”; 7) термін “дискурс” часто вживається також для позначення системи обмежень, які накладаються на необмежену кількість висловлень, опосередкованих певною соціальною чи ідеологічною позицією; 8) за традицією “аналіз дискурсу” визначає свій предмет дослідження, розмежовуючи *висловлення* й *дискурс*: *Висловлення – це послідовність фраз між двома семантичними пропусками, двома зупинками в комунікації, дискурс – це висловлення, яке розглядається з погляду дискурсивного механізму, який ним керує. Отже, погляд на текст з позиції його структурування “в мові” визначає відповідний текст як висловлення; лінгвістичне дослідження умов продукування тексту визначає його як*

“дискурс” [6, с. 26].

Пізніше постструктуалісти відзначають особливу деталь дискурсу, сутність якої полягає у тому, що саме дискурс створює певне прагматичне життя мовленнєвого акту, а не займається його описовою мовною інвентаризацією. Н. Білозерова постструктуальний погляд не заперечує і застосовує його принципи у своїй теорії: “Будь-який текст [...] є породженням спільного функціонування біосфери, ноосфери, семіосфери, Етносфери, соціосфери, автора і читача, складної взаємодії факторів природного (природного) і культурного порядку” [4]. Ж.-М. Маранден, як і весь французький дискурс 80-х рр., дискурс означає так: “Опис мови прагне надати правило, що дозволяє побудувати будь-яку фразу певної мови, тоді як предмет аналізу дискурсу – це, схоже, опис реальної мовної послідовності, унікальної і неповторної” [13, с. 17-88]. Правомірний підхід до розуміння та аналізу дискурсу має Т. Шмельова, яка вважає, що характеризувати і вивчати простір дискурсу потрібно починати із комунікативної цілі, далі – вивчати образи автора, адресата, опісля – образ минулого (ретроактивна спрямованість мовленнєвої події), образ майбутнього (запрошення, обіцянка, прогноз), потім – диктумний (подійний) зміст (набір актантів, їх відношення та оцінка диктумної події), і насамкінець розглядати мовні втілення мовленнєвого жанру [12, с. 88]. Деякі дослідники, беручи за основу диференціацію дискурсів за жанровими характеристиками Т. Шмельової, намагаються розрізнити компонентну структуру комунікації, виділяючи оцінну, імперативну, інформативну та інші комунікації. Такий підхід є непереконливим, бо він лише поверхнево оцінює мовленнєві акти за семантичними полями, які не потребують з причинисвого прозорого експліцитного контексту спеціального лінгвістичного розгляду для їхнього розуміння і сприйняття адресатом, бо будь-який мовленнєвий акт обов'язково побудований на граматичній категорії способу дієслова.

О. Селіванова дискурс розуміє так: “дискурс – замкнута цілісна комунікативна ситуація (подія), в яку занурений текст і комуніканти, що формується на основі різних факторів, опосередковуючи спілкування і розуміння; зразок мовної поведінки, що протікає в певній соціальній сфері, має певний набір змінних” [9, с. 319]. Таке визначення видається не зовсім переконливим та цілком не відображає прагматичності, у якій існує дискурс, а також мети та цілей, для яких власне створений певний дискурсивний мовленнєвий акт, бо комуніканти не може зануритися в текст, якого він ще не створив (навіть у свій внутрішній монолог продумування майбутнього тексту), до того ж система “текст у тексті” є недоречним, бо

за таким підходом кожен лексему треба розбирати за усіма мовними аналізами, далі аналізувати словосполучення / сполучення слів і за аналогією продовжувати розбір за висхідними мовними рівнями аж до синтаксичної одиниці нижчого / вищого порядку (речення). Не можна погодитися і з тим, що дискурс є зразком мовної поведінки. Зразок – це “[...] предмет за яким можна скласти уявлення про інші подібні предмети [...]”; Той (те), якого варто наслідувати; взірць, приклад [...]”; Вид, форма чи спосіб, прийняті як типові для виготовлення або влаштування чого-небудь [...]” [10, с. 698]. Поняття дискурсу, за таким підходом, втрачає свою прагматичну мету, цілі, заради яких він власне і створювався та зміщується із поняттям ідіостилу письменника.

Поняття дискурсу навіть у новітніх мовознавчих розвідках не є опозиційним змісту поняття, якому лінгвісти надавали принаймні ще з початку п’ятдесятих років минулого століття. Результатом неактивного і помилкового визначення такої першочергової проблеми як дати визначення поняття “дискурс”, появи дискусій навколо цього питання і відсунення на другоплановість змісту явища дискурсу є марним та непотрібним, а головне – як відзначає Ж. Ж. Куртін, “ціною втрати дискурсу заплачено за ґрунтовність у теоріях мови” [7, с. 97]. Найбільшою мірою це стосується релігійного дискурсу. Такого погляду дотримується і К. Аверьянова, яка відзначає, що “Релігійний дискурс в нашій країні за радянських часів не досліджували, однак і в пост-радянський час небагато дослідників наважувалися приступити до аналізу настільки делікатного для віруючих матеріалу. У Франції Паризька семіотична школа в особі Луї Паньє, організатора Ліонського центру CADIR (Centre d’Analyse du Discours Religieux), активно займалася релігійним дискурсом“ [1, с. 33].

Ф. Бацевич за особливості релігійного дискурсу вважає його сакральність і фідеїстичність: „Ця особливості фідеїстичного слова високою мірою залежить від фасцинуючого впливу на адресата, тобто, максимальної здатності переконувати, хвилювати, вселяти. Релігійний текст як результат і спосіб спілкування з непізнаним у своїй сутності Абсолютом – це завжди прецедентний текст, тобто текст, що має особливе значення в житті людини і суттєво відрізняється від звичайних несакральних текстів“ [3, с. 143].

О. Бобирева вважає, що “[...] у вузькому сенсі релігійний дискурс є сукупністю мовленнєвих актів, які використовуються в релігійній сфері; в широкому – набір певних дій, орієнтованих на залучення людини до віри, сукупність мовленнєвих комплексів, що супроводжують процес взаємодії комунікантів. [...] одне з основних його

завдань [...]”: висловити сподівання, благання, надії віруючої людини, знайти духовне живлення, підтримку (або у послідовників тієї ж віри, або у Всевишнього). Розвиток і форми існування релігійного дискурсу визначаються його цілями: а) отримати підтримку у Бога; б) очистити душу; в) закликати ближніх до віри та покаяння; г) утвердити віруючих у вірі й чесноті; д) через ритуал усвідомити свою приналежність до певної конфесії” [5, с. 162]. Необхідно відзначити, що погляди О. Бобиревої ґрунтуються більшою мірою на літературознавчій основі, внаслідок чого чимало лінгвістичних проблем дослідниця описує лише принагідно.

Імперативність у релігійному дискурсі можна за способом формування змісту мовленнєвих актів прирівняти до парресії М. Фуко. “Вживаючи парресію, мовець абсолютно чітко говорить і недвозначно дає зрозуміти, що він висловлює власну думку. [...] парресіаст застосовує найдоступніші йому слова і форми вираження. [...] У парресії мовець підкреслює, що він є одночасно суб’єктом ствердження і суб’єктом стверджувального – суб’єктом думки, яку він висловлює. [...] специфічна “мовна діяльність” парресіастичного ствердження має форму: “Я той, хто вважає те-то і те-то” [11, с. 163-164]. Такі ознаки парресії яскраво представлені у релігійному жанрі проповіді, коли священнослужитель ігнорує використані у висловленні невласне імперативні форми та імпліцитно реалізовує їх через посилання на писання у Біблії, на діяння святих або за допомогою притч, що, в свою чергу, адресант приховано замінює “власну” форму 1 особи однини на 1 особу множини, і, таким чином, висловлює у перформативі імпліцитну імперативну дію “від себе”. Цікавим є і те, що служитель церкви ніколи не говорить щось небезпечно для себе, він ніколи не піддається цьому ризику (навіть якщо це справді небезпечно спонукання до дій), бо всі свої мовленнєві акти проповідник захищає лексевою *Бог*, і такий аргумент у більшості випадків мирянин заперечувати не буде, оскільки священнослужитель постає перед ним медіумом: “Оскільки парресіаст повинен йти на ризик, кажучи істину, парресія зазвичай недоступна царю чи тирану, оскільки він нічим не ризикує“ [11, с. 166].

М. Фуко має правомірну засторогу: “Є два типи парресії, які ми повинні розрізнити. По-перше, це слово використовується в зневажливому сенсі, близькому до “балаканини”, і позначає проголошення вголос всього, що приходить у голову, без розбору. У такому зневажливому сенсі воно використовується, наприклад, Платоном для характеристики поганого демократичного устрою [...]. Ще частіше зневажливий

сенс надається терміну в християнській літературі, де такого роду “поганій” парресії протиставляється мовчання як дисципліна або необхідна умова споглядання Бога. У ролі вербальної активності, що відображає будь-які рухи душі і розуму, парресія в цьому негативному сенсі безумовно заважає спогляданню Господа.

[...] У парресії небезпека завжди пов’язана з тим, що виголошена істина здатна образити або розгнівати співрозмовника. [...] функція парресії полягає не в демонстрації істини кому-небудь; її функція – критика мовцем співбесідника або самого себе. [...] але завжди здійснена в ситуації, коли мовець, або той, хто признається перебуває в залежному становищі щодо співрозмовника. Парресіаст завжди менш могутній, аніж той, до кого він звертається“ [11, с. 166-167].

Окремі аспекти релігійного дискурсу досліджували й інші мовознавці, однак комплексних досліджень із урахуванням усіх мовних та поза-мовних чинників, культурних, соціальних, ідеологічних, світоглядних особливостей та інших прагматичних зумовленостей у лінгвістиці не підготовлено.

Отже, враховуючи всі результати лінгвопрагматичних досліджень, специфіку дискусій навколо поняття дискурсу, варто визнати їх недоопрацьованість та певною мірою марність. Потративши столітні дискусії на методологію та визначення термінології дискурсу, лінгвістика все одно страждає від відсутності власної чіткої прагматичної метамови, лише залучає і пристосовує до своїх потреб інвентар із того лінгвістичного напрямку, дискурсивну проблему якого вивчає. Правомірною видається думка, що головним каменем спотикання є неправильне визначення мовознавцями проблем, порушених прагматикою як галуззю лінгвістики, бо варто спочатку зрозуміти природу, мету, цілі та вплив дискурсу на людину, а вже потім власне на основі отриманих результатів окреслювати термінологічне розкриття дискурсу. Тому, доцільним видається таке визначення дискурсу: дискурс – це особливий інституційний вияв єдностей комунікації (мови та мовлення), який заздалегідь спланований комунікантом для досягнення дії відповідної іллокутивної сили через накладання прагматичного ефекту мовленнєвими актами на слухача після попереднього максимально досконалого вивчення національно-психологічної, ментальної, світоглядної та іншої специфіки поглядів адресата.

У перспективі дослідження планується дослідити статус, функційно-семантичні особливості та принципи побудови категорії імператива у релігійному православному дискурсі через мовленнєвий акт проповідника.

Література

1. Аверьянова Е. В. Семиолингвистические аспекты православного и католического житийного дискурса XI-XVII веков (на материале церковнославянского и латинского языков): дис. ... доктора филол. наук : 10.02.20 / Аверьянова Екатерина Викторовна. – Тюмень, 2014.
2. Арутюнова Н. Д. Дискурс / [гл. ред. В. Н. Ярцева, 2-е изд.]. – М.: Большая Российская Энциклопедия, 1998.
3. Бацевич Ф.С. Основы коммуникативной лингвистики : підручник. – К.: Центр „Академія“, 2004.
4. Белозерова Н. Н. Семиолингвистические аспекты интегративной поэтики (на материале русских, английских и ирландских художественных текстов) [Электронный ресурс]. – 2001. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/semiolingvisticheskie-aspekty-integrativnoi-poetiki-na-materiale-russkikh-angliiskikh-i-irla>
5. Бобырева Е. В. Религиозный дискурс: ценности и жанры / Е. В. Бобырева // Научный журнал моск. гум. ун-та: Знание, понимание, умение. – 2008. – №1.
6. Квадратура смысла : Французская школа анализа дискурса / [пер. с фр. и порт.] / [общ.ред. и вступ. ст. П. Серио; предисл. Ю. С. Степанова]. – М. : ОАО ИГ “Прогресс”, 1999.
7. Куртин Ж. Ж. Шапка Клементиса (заметки о памяти и забвении в политическом дискурсе) // Квадратура смысла : Французская школа анализа дискурса / [пер. с фр. и порт.] / [общ. ред. и вступ. ст. П. Серио; предисл. Ю. С. Степанова]. – М. : ОАО ИГ “Прогресс”, 2002.
8. Пульчинели Орланди Э. К вопросу о методе и объекте анализа дискурса // Квадратура смысла: французская школа анализа дискурса / [пер. с фр. и порт.] / [общ. ред. и вступ. ст. П. Серио; предисл. Ю. С. Степанова] / М. : ОАО ИГ “Прогресс”, 2002.
9. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации: [монография] / Е. А. Селиванова; Черкас. гос. ун-т им. Б. Хмельницкого. – К. : Брама, 2004.
10. Словник української мови: в 11 т. – Том 3. / [ред. Г. Гнатюк, Т. Черторизька]. – К. : Наукова думка, 1972.
11. Фуко М. Дискурс и истина / М. Фуко // Логос. Философско-литературный журнал. 2 (65) 2008. – М.: Территория будущего, 2008. – С. 163–167.
12. Шмелева Т.В. Модель речевого жанра / Т. В. Шмелева // Жанры речи: сб. научн. ст. – Саратов: Колледж, 1997. – Вып. 1.
13. Marandin J.-M. Problèmes d’analyse du discours: essais de description du discours français sur la Chine / J.-M. Marandin // Langages. – 1979. – №55. – P. 17–88.

Осуществлена попытка проанализировать теорию дискурса от 50-х годов XX в. и до настоящего времени, выявить существенную дискурсивную оппозицию в теоретическом развитии дискурса и практического его анализа на протяжении XX-XXI вв., а также проанализировать категорию религиозного дискурса на основе парресии М. Фуко и придать дискурсу четкую прагматическую понятийную сущность.

Ключевые слова: *теория дискурса, природа религиозного речевого акта, метаязык дискурса, прагматика парресии М. Фуко, религиозная речевая деятельность, прагматическая понятийная сущность дискурса.*

The article attempts to analyze the theory of discourse from the 50 th century. To the present, to identify significant discursive opposition in the theoretical and practical discourse of his analysis during the XX-XXI centuries, and to analyze the category of religious discourse based parresiyi Foucault's discourse and to provide a clear pragmatic conceptual essence.

Key words: *discourse's theory, the nature of religious speech act, metalanguage of discourse, pragmatics M.Foucault's parresiyi, religious speech activity, pragmatic nature conceptual discourse.*